

SAATTOHOITOTUTKIJAFORUM – TUTKIMUS- JA KOULUTUSOHJELMA

Taustaa

Sosiaali- ja terveysministeriössä toimivan Valtakunnallisen sosiaali- ja terveysalan eettisen neuvottelukunnan ETENEn toimeksiannosta on selvitetty saattohoitosuunnitelmien tilannetta sairaanhoitopiireissä, suurissa kaupungeissa ja terveyskeskuksissa vuonna 2001 ja 2009. Vuoden 2001 selvityksessä kysyttiin tarvitaanko saattohoitoon laki, säädöksiä tai virallisia ohjeita. Vastauksissa paikallisten saattohoito-ohjeiden koettiin vaikuttaneen saattohoidon laatuun myönteisesti. Saattohoidossa ongelmia olivat saattohoitoneuvottelujen puutteet, hoitotahdon toteutuminen, saattohoidon käytännön järjestelyt, hoitohenkilöstön koulutus ja työnohjaus sekä saattohoidon palautejärjestelmät.

Vuonna 2009 kysyttiin sairaanhoitopiireiltä (n=20) ja suurilta kaupungeilta (n=20) saattohoitosuunnitelmia tai laitospohjaisia saattohoito-ohjeita. Vastanneista neljäsosa ilmoitti, että saattohoitosuunnitelmaa ei ole laadittu ja vastaavasti toisella neljänneksellä oli suunnitelman laadinta vireillä. Suurin osa sairaanhoitopiirien lähettämistä saattohoitosuunnitelmista kattoi koko sairaanhoitopiirin, kaksi oli laatinut suunnitelman yhteistyössä alueensa suuren kaupungin kanssa ja yhdellä oli laitospohjaisia saattohoito-ohjeita. Suunnitelmien painotukset ja laatu vaihtelivat siten, että osa oli yksityiskohtaisia toimintakuvauksia, osassa paino oli eettisissä periaatteissa tai laadullisissa kriteereissä.

Sosiaali- ja terveysministeriö julkaisi 2010 hyvän saattohoidon suositukset, joissa edellytetään sairaanhoitopiirejä suunnittelemaan alueensa saattohoidon järjestäminen sekä kehittämään saattohoidon toteuttamista ja yhteistyötä alueensa terveyskeskusten kanssa. Samoin terveydenhuoltolaki tukee alueellista suunnitelmallisuutta ja velvoittaa kansalaisten kärsimyksen lievittämiseen heidän sitä tarvitessaan.

Saattohoitoon erikoistuneita saattohoitokoteja Suomessa on neljä: Helsingissä, Hämeenlinnassa, Tampereella ja Turussa. Suomessa tarvitsee vuosittain noin 15 000 potilasta saattohoitoa, mutta valtaosa kuolevista ihmisistä tarvitsee hyvää hoitoa elämänsä viimeisinä päivinä. Eri puolilta Suomea on viime vuosina tullut tietoja kehittämistoimista, jossa alueen sairaalaan tai laitokseen on perustettu saattohoitoon erikoistunut yksikkö/osasto. Alueellinen yhteistyö saattohoidon toteuttamisessa ei palautteiden perusteella onnistu kaikilla alueilla ongelmitta.

Lääkäreille on järjestetty pohjoismaisena yhteistyönä palliatiivisen hoidon erikoistumista. Myös vuodesta 2007 lähtien Suomessa on käynnistetty lääkärien palliatiivisen hoidon erikoiskoulutusta. Myös saattohoitoon erikoistuneet yksiköt Suomessa ilmoittavat käynnistäneensä hoitohenkilökunnan palliatiivista täydennyskoulutusta. Samoin viime aikoina on Sairaanhoitajaliitto ja jotkut ammattikorkeakoulut ilmoittaneet käynnistävänsä palliatiivisen hoidon koulutusta.

Saattohoitotutkijafoorumin tehtävät ja jäsenet

Saattohoitotutkijafoorumi on perustettu vuonna 2010 tukemaan sosiaali- ja terveystieteiden ministeriön laatiman saattohoitosuosituksen toimeenpanoa ja seurantaan. Foorumi pyrkii tavoittamaan sosiaali- ja terveysalan ammattihenkilöstön sekä kansalaiset ja päättäjät. Foorumin vision mukaan vuonna 2014 saattohoito perustuu Suomessa tutkittuun tietoon ja se on laadultaan hyvää.

Saattohoitotutkijafoorumin käytännön tehtävät ovat

- 1) edistää ja koordinoida saattohoitoa koskevaa tutkimusta Suomessa,
- 2) pyrkiä suositus- ja käytännönläheiseen tiedon tuottamiseen,
- 3) valmistella suosituksista johdettuja saattohoidon laatuksikriteerejä,
- 3) edistää saattohoidon koordinoitua,
- 4) herättää eettistä keskustelua saattohoidosta ja
- 5) selvittää palliativisen hoidon ja tutkimuksen tilannetta Suomessa.

Saattohoitotutkijafoorumi on hanke, jota koordinoidaan ETENESSÄ. Foorumin puheenjohtajana toimii professori Raimo Sulkava Itä-Suomen yliopistosta ja asiantuntijajäsenenä dosentti Päivi Topo sosiaali- ja terveysministeriöstä, Valtakunnallisesta sosiaali- ja terveysalan eettisestä neuvottelukunnasta ETENESTÄ. Saattohoitotutkijafoorumin muut jäsenet ovat:

Juha Hänninen, LL, johtaja, Terhokoti

Marja-Liisa Laakkonen, LT, geriatrian erikoislääkäri, Helsingin kaupunki

Varpu Lipponen, TtT, FM, post doc –tutkija, TaY, yliopettaja, Tampereen ammattikorkeakoulu

Leila Niemi-Murola, dosentti, kliininen opettaja, Helsingin yliopisto

Irma Pahlman, OTT, toiminnanjohtaja, Aids-tukikeskus

Aira Pihlainen, TtT

Tiina Saarto, dosentti, palliativisen lääketieteen professori, Tampereen yliopisto

Merja Sankelo, THT, dosentti, tutkijayliopettaja, Seinäjoen ammattikorkeakoulu

Tiina Surakka, TtT, post doc –tutkija, TaY, johtaja, Pirkanmaan Hoitokoti

Päivi Åstedt-Kurki, professori, Tampereen yliopisto

Hankkeelle ei haeta yhteistä rahoitusta ulkopuolisilta tahoilta, vaan mukana olevat tutkijat hakevat eri lähteistä rahoitusta osahankkeilleen.

TUTKIMUS

Tutkimuskokonaisuus muodostuu useista osahankkeista. Osahankkeet ovat läheisesti sidoksissa toisiinsa ja niiden eri näkökulmien yhdistämisellä pyritään löytämään tutkimustuloksiin vaikuttavat tekijät. Tuloksista raportoidaan ETENEN toimittamassa yhteisjulkaisussa.

Osahankkeet

1. Saattohoitosuosituksen implementaatio

Tavoite: Tutkia lääketieteen ja hoitotyön opiskelijoiden sekä käytännön työntekijöiden kärsimykseen ja kuolemaan liittyviä asenteita.

Tilanne vuoden 2012 alussa: Pilotit tehty, Helsingin terveystieteiden keskuksen osalta tutkimus alkamassa.

Tiedonkeruut: Kyselytutkimuksen pilottiversio perustui STM:n Hyvä saattohoito Suomessa -suositukseen sekä Anderssonin kollegooneen samasta aihepiiristä vuonna 2008 Journal of Palliative Care -lehdessä (2008) julkaisemaan tutkimusartikkeliin. Helmikuussa 2011 toteutettiin pilottikysely 1. vuosikurssin HY:n lääketieteen opiskelijoille ja sen jälkeen kysely 3. ja 4. vuosikurssien opiskelijoille. TAMK:ssa tehtiin kysely muokattuna hoitotyön suuntaavan vaiheen opiskelijoille maaliskuussa 2011. Samoin muokattu kysely tehtiin sosiaali- ja terveystieteiden työntekijöille maaliskuussa 2011 Helsingissä. Sama kysely toteutettiin syyskuussa 2011 Joensuussa. Viime mainituksessa vastaajat olivat palliativisen hoitotyön seminaariin osallistujia, jotka edustivat monialaista sosiaali- ja terveydenhuollon käytännön työntekijäryhmää. Tuloksia arvioitiin saattohoitotutkijaforumissa 6.5.2011 ja kysely todettiin toimivaksi.

Tulokset: Tulosten pohjalta voidaan tehdä johtopäätöksiä saattohoitosuositukseen liittyvästä koulutus- ja kehittämistarpeista. Kyselyiden tulokset raportoidaan tieteellisenä artikkelina ja niistä laaditaan posteriesityksiä European Association of Palliative Care, EAPC:n konferensseissa vuosina 2012-2013.

Jatkotutkimukset: Mikäli rahoitus järjestyy vastaava tutkimus tehdään lääkäreille, joilla on neljästä viiteen vuotta työkokemusta (otos: 500 lääkäriä Lääkäriliiton rekisteristä rajaten pois ne, jotka eivät ole potilastyössä). Vastaava kyselytutkimus suunnitellaan tehtäväksi myös pitkää kokemusta omaaville lääkäreille (50 vuotta täyttäneet). Näin saataisiin edustava vertailutieto. Suunnitteilla on myös tutkimusyhteistyö Helsingin kaupungin ja Viron saattohoidossa työskentelevien työntekijöiden kanssa.

Vastuuhenkilöt: Leila Niemi-Murola, Helsingin yliopisto, Varpu Lipponen, TAMK ja Tiina Surakka, Pirkanmaan Hoitokoti.

2. Saattohoitoa koskeva opetus hoitotyön koulutusohjelmissä ammattikorkeakouluissa

Tavoite: Tarkoituksena on selvittää valmistumisvaiheen opiskelijoiden taitoja ja käsitteitä kuolevan potilaan hoitamisesta sekä opetuksen toteutustapoja ja opetuksen laajuutta ammattikorkeakouluissa.

Tiedonkeruut: Tutkimusmenetelmänä käytetään internet-kyselyä. Tutkimukseen osallistuvat kaikki valmistusvaiheessa olevat hoitotyön opiskelijat niistä suomenkielisistä ammattikorkeakouluista, joissa on hoitotyön koulutusohjelma.

Tilanne vuoden 2012 alussa: Hanke vireillä.

Vastuuhenkilö: Merja Sankelo, Seinäjoen ammattikorkeakoulu

3. Saattohoitopotilaan henkinen, sosiaalinen ja fyysinen perushoito

Tavoite: Tutkimuksen avulla arvioidaan saattohoidon toteuttamisesta tehdyt tutkimukset sekä jatkotutkimustarpeet saattohoitopotilaan perushoidosta, kun sitä tarkastellaan henkisestä, sosiaalisesta ja fyysisestä näkökulmasta.

Tiedonkeruu: Aineistona aikaisemmat tutkimukset aiheesta.

Tilanne vuoden 2012 alussa: Ministeri Paula Risikon ehdotukseen perustuen TAMK:n ylempään ammattikorkeakoulututkinnon terveyden edistämisen koulutusohjelmasta on tutkimukseen rekrytoitu kaksi syöpäosastolla sairaanhoitajina työskentelevää opiskelijaa tekemään opinnäytetyötä. Opinnäytetyöt ovat osa perhehoitotyön post doc -vanhustutkimushanketta ja tulokset julkaistaan osana sitä.

Vastuuhenkilöt: Varpu Lipponen, TAMK ja Tiina Surakka, Pirkanmaan Hoitokoti

4. Saattohoitopotilaan kärsimyksen ja kivun lievitys

Tavoite ja tilanne vuoden 2012 alussa: Tavoitteena on toteuttaa v. 2012-2015 tutkimushanke, jossa saattohoitopotilaan ja vanhuspotilaan kärsimystä ja kipua tutkitaan monitieteellisestä näkökulmasta. Hankkeeseen mahdollisesti osallistuvat tahot ja tutkimusalueet:

Tiina Saarto ja osaston lääkäri Tarja Korhonen: Kipu ja kivunlievitys palliatiivisessa hoidossa

Päivi Åstedt-Kurki, Jari Kylmä, TtT, dosentti, Varpu Lipponen, Tiina Surakka: Kärsimys ja toivo

Irma Pahlman, Juha Hänninen Terhokoti: Eutanasia

Vastuuhenkilöt: Päivi Åstedt-Kurki, TaY, Tiina Surakka, Pirkanmaan Hoitokoti ja Varpu Lipponen, TAMK

5. Interventiotutkimus saattohoidon laadusta

Tavoite: Tutkimuksessa selvitetään voidaanko saattohoitopotilaiden hoidon laatua parantaa ”uusien työvälineiden” käyttöön otton avulla. Tutkimuksessa selvitetään ensin nykykäytännön avulla hoidettujen kuolevien potilaiden hoidon toteutusta tietyissä hoitoorganisaatioissa.

Tiedonkeruu: Interventiona otetaan käyttöön Liverpool Pathway -hoitolomake, joka suomennetaan tutkimusta varten. Interventioajan päätyttyä suoritetaan loppumittaukset, jonka jälkeen tehdään päätelmiä hoidon laadussa tapahtuneista muutoksista.

Tilanne vuoden 2012 alussa: Hanke on suunnitteilla.

Vastuuhenkilö: Merja Sankelo, SeAMK

6. Saattohoito kotona

Tavoite: Kotisaattohoidon edistämiseksi on tärkeää kehittää omaishoitajien tukimeneelmiä. Tutkimuksen tavoitteena on kehittää tukimateriaali kotisaattohoitoa toteuttavien omaisten ja heitä ohjaavien ammattilaisten käyttöön ja mitata tutkimuksen avulla sen merkitystä omaishoitajien ja ammattilaisten toimintaan heidän itsensä kokemana.

Tilanne vuoden 2012 alussa: Hanke on suunnitteilla.

Vastuuhenkilö: Merja Sankelo, SeAMK

7. Iäkkään ja/tai muistisairaana potilaan saattohoito

Tavoite ja tausta: Tavoitteena on tarkastella sitä, milloin on syytä siirtyä iäkkään muistisairautta sairastavan ihmisen saattohoitoon ja miten päätös siitä tehdään. Suomessa

kuolee vuosittain 12 000 muistipotilasta. Myös syöpäjärjestöissä ollaan kiinnostuneita muistisairaiden syöpäpotilaiden hoidosta.

Tilanne vuoden 2012 alussa: Hanke on suunnitteilla.

Vastuuhenkilöt: Raimo Sulkava, Itä-Suomen yliopisto, Marja-Liisa Laakkonen, Helsingin kaupunki ja Varpu Lipponen, TAMK

8. Saattohoitoa tarvitsevat muut erityisryhmät (ei syöpäpotilaat)

Tavoite ja tutkimustehtävä: Tutkimuksen kohteina ovat ALS-, keuhkohtaumatauti- ja sydämen vajaatoimintapotilaat. Tavoitteena on tutkia heidän kohdallaan kuolemaan valmistautumista. Tutkimustehtävänä on selvittää

- 1) henkilökunnan kykyä tunnistaa saattohoitovaihe eri potilasryhmillä (kyselytutkimus)
- 2) potilaiden kokemuksia lähestyvän kuoleman käsittelystä (haastattelututkimus)
- 3) omaisten saama tuki.

Tiedonkeruut: Kysely henkilökunnalle, potilaiden haastattelut, omaisten haastattelut sekä heille tehtävä kysely.

Taustaa: Pirkanmaan Hoitokodissa on viimeisen parinkymmenen vuoden aikana ollut kaksi selkeämpää saattohoidon potilasryhmää, kun tarkastellaan lääketieteellistä erityisaluetta: syöpäpotilaat ja neurologian puolelta ALS-potilaat. ALS eli amyotrofinen lateraaliskleroosi on etenevä neurologinen sairaus, jossa liikehermosolut aivokuorelta, aivoringosta ja selkäytimestä tuhoutuvat. Sairaus johtaa tahdonalaisesti säädelyjen lihasten vähittäiseen surkastumiseen lihassäikeen toisensa jälkeen jäädessä ilman hermotusta. Sairauden syy on tuntematon paitsi noin 10 %:ssa tapauksista, joissa sairaus on perinnöllinen. Suomessa uusia ALS-tapauksia todetaan noin 130 vuodessa ja sairastuneita on kaikkiaan noin 350-400 henkilöä (v. 2005). Yleisin sairastumisikä on 45-70 vuotta. Sairaus on miehillä jonkin verran yleisempi kuin naisilla. Sairastumisen jälkeen keskimääräinen elinaika on 3-5 vuotta, noin viidennes elää yli 5 vuotta. Vuosittain potilaita kuolee Pirkanmaan Hoitokodissa noin 200, joista 5-10 on ALS -potilaita. Syöpäpotilaiden osuus on yli 90 %. Keuhkohtaumapotilaita (COPD) on satunnaisesti eri vuosina. Nämä potilasryhmät on nostettu saattohoitopalveluita tulevaisuudessa tarvitseviksi ryhmiksi niin Suomessa kuin Euroopassa.

Tilanne vuoden 2012 alussa: Käynnissä on Tampereen terveystieteen ja lääketieteen eritasoisten opiskelijoiden (perus/jatko/post doc) rekrytointi tutkimushankkeeseen (v. 2011-2012). Potilashaastattelut osana opiskelijoiden opinnäytetöitä vuosina 2012-2013. Henkilökunnalle suunnatun kyselykaavakkeen laatiminen, testaus ja käyttöönotto tehdään vuoden 2012 aikana. Omaiskyselyt ja haastattelut vuosien 2012-2013 aikana.

Vastuuhenkilö: Tiina Surakka, Pirkanmaan Hoitokoti

9. Saattohoitosuunnitelmien ja saattohoitoon erikoistuneiden yksiköiden tilanne Suomessa vuonna 2012

Tavoite: Tutkia saattohoitosuunnitelmien tilaa ja käytännön toteutusta kansallisesti. Suunnitelmien arvioinnissa vertaillaan ETENE aikaisemmissa kyselyissä toimitettuja saattohoitosuunnitelmia ja niiden sisältöä. Suunnitelmien laadun arvioinnissa käytetään hyväksi myös kansainvälisiä saattohoitoon esitettyjä kriteereitä.

Tutkimustehtävät:

- 1) Selvitetään sairaanhoitopiirien ja suurten kaupunkien saattohoitosuunnitelmat vuonna 2012

- tarkastelemalla suunnitelmien kokonaisuutta,
 - saattohoitopotilaan hoidon erikoisosaamista, laatua ja hoitopolkuja,
 - yhteistyömuotoja ja konsultointikäytäntöjä,
 - henkilöstön työpaikkakoulutusta ja työssä jaksamista saattohoitoyksiköissä,
 - saattohoidon järjestämisaikkoja.
- 2) Selvitetään sairaanhoitopiirien ja suurten kaupunkien yhteydessä toimivat saattohoitoyksiköt
- hoitopaikkojen määrä,
 - henkilökunnan määrä ja laatu sekä koulutus,
 - alueen yhteistyökäytännöt saattohoitoyksiköiden hoidon järjestämisessä.

Tiedonkeruu: Sairaanhoitopiireiltä (n=20) ja suurilta kaupungeilta (n=20) pyydetään saattohoitosuunnitelmat ja kuvaus (jos ei suunnitelmassa) saattohoitopotilaiden hoitopoluista sekä alueella toimivista saattohoitoon erikoistuneista yksiköistä, niiden toimintakäytännöistä, henkilöstöstä ja saattohoidon erikoisosaamisesta. Tutkimus perustuu toimitettujen asiakirjojen analysointiin. Tarvittaessa pyydetään lisäselvitystä joko kirjallisesti tai yksikössä vierailen ja henkilökuntaa haastatellen. Tutkimuksen informantteina ovat sairaanhoitopiirien ja suurten kaupunkien virkamiehet ja soveltuvin osin poliittiset päättäjät.

Tilanne vuoden 2012 alussa: Tiedonkeruun suunnittelu käynnistyy helmikuussa 2012 ja hanke toteutetaan pääosin vuoden 2012 aikana. Selvityksestä tehdään julkaisu, joka julkaistaan ETENEn julkaisusarjassa verkossa vuoden 2012 aikana sekä artikkeli kotimaiseen ja kansainväliseen lehteen.

Vastuuhenkilöt: Aira Pihlainen ja Päivi Topo, ETENE ja Juha Hänninen, Terhokoti

10. Saattohoidon järjestämisen alueellinen malli

Tavoite: HUS-piirille tehdään selvitys saattohoidon järjestämisestä sekä saattohoitopotilaan hoitopolusta. Sen valmistuttua foorumi tarkastelee asiaa ja esittää sovelluksen alueellisesta saattohoidon järjestämisestä. Rakenne saattohoidon järjestämiseen tulee saada eri alueille. Erityisesti isossa organisaatiossa on tärkeää luoda organisaatiokaavio kuvaamaan sitä, miten toimitaan.

Tiedonkeruu: Mukaan otetaan Helsingin lisäksi Kuopio, Tampere ja Turku. Selvitys tehdään monitieteisenä (lääke-, hoito- ja sosiaalitieteet, teologia ja psykologia)

Tilanne vuoden 2012 alussa: HUS -piirin alueellisen saattohoidon malli on valmistunut. Työ muiden alueiden kanssa on suunnitteilla.

Vastuuhenkilöt: Tiina Saarto, TaY ja Juha Hänninen, Terhokoti

11. Saattohoitopotilaan perheen tuki

Tilanne vuoden 2012 alussa: Hankkeen suunnittelu vireillä.

Vastuuhenkilöt: Päivi Åstedt-Kurki, TaY, Tiina Surakka, Pirkanmaan Hoitokoti, Varpu Lipponen, TAMK ja Mirja-Sisko Anttonen, THM, Terhokodin ylihoitaja

12. Muistipotilaan hoitotahto

Tilanne vuoden 2012 alussa: Hankkeen suunnittelu vireillä.

Vastuuhenkilö: Marja-Liisa Laakkonen, Helsingin kaupunki

KOULUTUS

1. Saattohoidon opetuksen järjestäminen sosiaali- ja terveysalan opiskelijoille ja työelämässä toimiville

Tavoite: Järjestää lääketieteen ja hoitotyön opiskelijoille sekä käytännön työntekijöille suunnatun kyselyn (ks. kohta 1) pohjalta saattohoitosuositukseen liittyvää koulutusta.

Tilanne vuoden 2012 alussa: Alkuvuodesta 2011 järjestettiin laaja tapaaminen tutkijafoorumin, Suomen palliatiivisen hoidon yhdistyksen, SPHYn ja Sairaanhoidtajaliiton kanssa syyskuussa 2011 alkavasta palliatiivisen hoitotyön asiantuntijakoulutuksesta (laajuus noin 30 op). Kouluttajien kanssa keskusteltiin koulutuskokemusten raportoimisesta ETENEn saattohoitoon liittyvässä raportissa. TAMKssa aloitetaan syksyllä 2012 erikoistumisopinnoina (30 op) parantumaton sairaus sairastavan potilaan palliatiivinen ja saattohoito yhteistyössä Pirkanmaan Hoitokodin henkilökunnan kanssa. Jos koulutuksella on kysyntää, erikoistumisopinnot toteutetaan tulevaisuudessa joka toinen vuosi.

Vastuuhenkilöt: Varpu Lipponen, TAMK, Tiina Surakka, Pirkanmaan Hoitokoti ja Leila Niemi-Murola, Helsingin yliopisto

2. Verkko-opetus palliatiivisesta hoidosta

Tavoite: Järjestää lääkäreille ja muille sosiaali- ja terveysalan työntekijöille koulutusta palliatiivisesta hoidosta verkkokurssina.

Tilanne vuoden 2012 alussa: Duodecim on suhtautunut verkkokurssin toteuttamiseen periaatteessa myönteisesti, mutta se edellyttää vielä tarkennusta seuraaviin seikkoihin: verkkokurssin kohderyhmään, kurssin tarpeeseen ja oppimistavoitteisiin sekä tarkempia perusteluita (esim. yleisyys, tärkeys, hoito, diagnostiikka, käytäntöjen vaihtelu). Neuvottelut jatkuvat.

Vastuuhenkilöt: Leila Niemi-Murola, Helsingin yliopisto ja Varpu Lipponen, TAMK

KIRJALLISUUTTA

EAPC (2009) White Paper on standards and norms for hospice and palliative care in Europe: part 1, Recommendations from the European Association for Palliative Care. European Journal of Palliative Care, 2009, 278–289.

EAPC (2010) White Paper on standards and norms for hospice and palliative care in Europe: part 2, Recommendations from the European Association for Palliative Care. European Journal of Palliative Care, 2010, 22–33.

Economist Intelligence Unit 2010 The quality of death. Ranking end-of-life across the World. A report from the Economist Intelligence Unit Commissioned by Lien foundation.

Sosiaali- ja terveystieteiden tutkimuskeskus 2010 Hyvä saattohoito Suomessa - Asiantuntijakuulemiseen perustuvat saattohoitosuosituksat. STM julkaisu 2010:6.

Toppinen, P., 2004. ETENE:n selvitys terveydenhuollon käytössä olevista saattohoito-ohjeista. Teos: ETENE 2004, Kuolemaan liittyvät eettiset kysymykset terveydenhuollossa, ss. 33–36.

Turkka, H., 2009. Sairaanhoidopiirien ja suurten kaupunkien saattohoitosuunnitelmat. ETENE, moniste (julk.)

Valtakunnallinen terveydenhuollon eettinen neuvottelukunta (2001) Kuolemaan liittyvät eettiset kysymykset terveydenhuollossa. ETENE julkaisu 4.

Valtakunnallinen terveydenhuollon eettinen neuvottelukunta (2003) Saattohoito. ETENE julkaisu 8.

Valtakunnallinen terveydenhuollon eettinen neuvottelukunta (2008) Vanhuus ja hoidon etiikka. ETENE julkaisu 20.

